

Za ovo drugo razdoblje značajno je širenje turske vlasti u susjedne zemlje i pogoršano, vrlo strogo nastupanje protiv katolika te vrlo snažno širenje islama.

1. Bosanska vikarija proglašena provincijom

Prije nego što prijedem na prikazivanje gore navedenog, valja spomenuti da su, tri godine nakon podjele Bosanske vikarije, tj. g. 1517, i Bosna Srebrena i Bosna-Hrvatska proglašene provincijama. To se dogodilo onda kad je Leon X. odijelio opservantsku (opslužiteljsku) granu Franjevačkog reda od tzv. konventualske. Za Bosnu Srebrenu ta promjena imena nije značila ništa posebna, ali ipak treba spomenuti da je redovno "provincija" veća teritorijem i pretežnija ugledom od "vikarije", iako je Bosanska vikarija i kao vikarija bila i vrlo velika i vrlo ugledna, znatno veća i uglednija nego mnoge druge provincije.

2. Turci potiskuju kršćane

Početak XVI. stoljeća Turci postaju sve ratoborniji. Već je spomenuto kako su u prvim desetljećima nestale s lica zemlje dvije bosanske banovine (srebrenička i jajačka). Istovremeno je osvojenjem Beograda (1521) i bitkom kod Mohača (1526) bio otvoren put prema Zapadu pa je došlo i do prve opsade Beča (1529).

Turci su sada bili sasvim sigurni u sebe pa su prema katolicima i franjevcima, koji su srcem morali biti uz kršćane, nastupali žestoko i nemilosrdno. Bilo je vjerojatno nekih koji su dojavljivali podatke neprijateljima ali su Turci nastupali strogo ne samo prema takvima, nego i prema ostalima, budući da su sumnjali u sve.

Očit znak toga promijenjenog stava opaža se u Kanun-nami (= Zakoniku) za Bosanski sandžak od g. 1516. i kasnije, u sasvim sličnim odredbama od g. 1530., 1539. i 1542. Tako se spominju križevi koje su "nevjernici" podigli na putovima; spominju se i nove crkve "u nekim mjestima, u kojima one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena". Navode se "nevjernici i popovi koji uhode stanje i dojavljuju u nevjerničke zemlje". Sada zakon strogo naređuje da se svi ti križevi sruše i da se više ne dozvoli da se podižu; isto tako - neka se poruše i crkve (očito se misli i na samostane, jer se govori o svećenicima "koji u njima borave"). One koji uhode treba kazniti

teškim tjelesnim kaznama (tamo se, u drugoj vezi, navode kao takve: teško batinanje štapovima, odsijecanje ruke, vješanje i sl.). A kadije koji to ne bi izvršili, neka se svrgnu!

Isprava Sarajevskog suda fojničkim katolicima g. 1527.

...Stanovnici rudnika Fojnice, nahije visočke a sudbene oblasti sarajevske, izjaviše u skupštini učinjenoj slijedeću molbu:

Mi smo našu u gradu Fojnici ležeću staru crkvu, gdje smo se još za nevjerničkih vremena Bogu molili, prije šest godina uzeli popravljati, te buduć /Turci/ iskazali da je crkva od prvašnje gradnje veća sagrađena, to su ju porušili. Radi toga su se mnogi između nas odrekli općinske sveze s rudnikom Fojnice, te su poodlazili u mjesta gdje crkva postoji, a i još su mnogi na odlazak spremni. Mi smo svi bez crkve, pak ćemo se tim načinom, bez opravka stare crkve po prvašnjoj osnovi, svi razići...

Fojnička regesta, str. 106. *Spomenik SKA*, knj. 67. Beograd 1930.

Te odredbe nisu ostale samo slova na papiru. U jednoj godini, 1524, kako to složno svjedoče opći ljetopisi Reda i domaći ljetopisi Provincije, bili su porušeni samostani u Visokom, Sutjesci, Fojnici, Kreševu i Konjicu. Uporedo s tim, mnogi su franjevci stradali životom ili su bili strašno izmrcvareni. Dovoljno će biti navesti jedan primjer koji to osvjetljuje. Provincijala fra Stjepana Vučilića (neki ga navode i po mjestu podrijetla - kao Vučića) povelu su Turci g. 1523. s još deset drugih fratara u Sarajevo da im sude. Uz pomoć subraće, provincijal je pobjegao, ali su svi ostali teško mučeni i poubijani. Četiri godine iza rušenja onih pet samostana (1528) stradao je samostan u Jajcu a četiri su franjevca bila ubijena. Devet godina kasnije (1533) zapaljen je samostan u Zvorniku, fratri iz njega rastjerani a crkva pretvorena u džamiju. Kaločki ljetopisac Santowski govori također vrlo detaljno o rušenju samostana u Mostaru, Davnu i Rami i umorstvu franjevaca u njima, ali je teško ocijeniti, odnosi li se to upravo na ovo razdoblje (tj. na prvu polovicu XVI. st.).

Nosilac ovoga fanatičnog pothvata protiv katolika, franjevaca i samostana bio je bosanski sandžak-beg Gazi Husrev-beg (1480-1541), inače poznat kao carski zet, ratoboran vojvoda (osvajач Jajca i mnogih hrvatskih gradova), utemeljitelj mnogih zadužbina i graditelj znamenite Begove džamije u Sarajevu. Bio je bosanski namjesnik u više navrata (1521-1525, 1526-1533,

1536-1541). Domaći franjevački ljetopisci i povjesničari terete ga da je oteo imanja bogatim katolicima koji nisu htjeli prijeći na islam.

Možda bi netko posumnjao u ove tvrdnje jer su zabilježene u crkvenim spisima. Ipak; teško stanje katolika u ovo vrijeme potvrđuje i promatrač sa strane, Benedikt Kuripešić, u svom "Putopisu" iz god. 1530; on posvjedočuje da su kršćani vrlo uplašeni, da se oduzimaju roditeljima lijepa kršćanska djeca (makar bili i jedinci), da su u najnovije vrijeme (nakon osvajanja hrvatskih predjela) uvelike povećani nameti, da kršćansku djecu gone kao stoku s pazara, gdje ih nisu mogli prodati, te da kršćani moraju sudjelovati u ratovima koje vode Turci.

Iz Putopisa Benedikta Kuripešića g. 1530.

Ali sada, ove ' godine, otkako je najveći dio Hrvatske i velik dio Ugarske osvojio i sebi podložio, /Turčin/ je započeo da obje gore spomenute vjere više opterećuje i da ih novim nametima, kao što su slijedeći, muči.

Najprije, kao što je običaj u Turskoj, grabi svake godine u ovom /ili onom/ mjestu ili kraju, treće, četvrto ili peto muško dijete ili dječaka u obitelji. Pri, tome bira najljepše i najokretnije, tako da ponekom ocu i majci otme jedinca, samo ako je lijep i okretan... Nadalje, uzima godišnje od svake osobe, mlade i stare, posebni porez po 30 ili 40 jaspri po osobi (ranije je čitava kuća plaćala 50 jaspri)... Osim toga, Turčin ne da popravljati crkve ili zidati nove. Na taj način on misli njih /tj. kršćane/ navesti da uskoro prijeđu na njegovu vjeru.

Benedikt Kuripešić: Itinerarium der Gesandtschaft König Ferdinand I von Ungarn nach Konstantinopel 1530. (Facsimile-druck nach der Ausgabe von 1531), Bochum 1983. str. 22.

3. Poteškoće i progoni od strane Turaka

Neke od samostana uspjeli su franjevci ponovo podignuti, tako u Sutjesci, Fojnici, Kreševu i Visokom, ali samo od pletera, tj. od šiblja s blatom, i to ni za centimetar veće nego što su ranije bili. Pa i za takve bijedne zgrade, da bi se sagradile, trebalo je tražiti dozvolu i za nju platiti strahovito velike svote; sutješki je samostan za svoju dozvolu platio 900 dukata a tako su, bez

sumnje, više ili manje, platili i ostali. Razlog zbog kojeg su Turci odredili da se samostani grade od takve građe, bio je: ubiti ponos tih ljudi koji uporno neće da prihvate islam; osim toga, takve su zgrade kratka vijeka pa će fratri opet morati plaćati grdne novce za ponovnu dozvolu, kad ih nakon 30-40 godina ponovo budu morali graditi ili barem popravljati.

Stav velike sumnjičavosti prema katolicima i prema njihovoj vezi s inozemstvom a osobito s papom, nastavlja se kroz preostali dio XVI. st. pa i dalje. Dovoljno je navesti, kronološkim redom, nekoliko slučajeva s biskupima Kovačićem, Skorojevićem, Vučićem, Matkovićem, Baličevićem, da to bude sasvim jasno.

a) Kad je g. 1544. došao u Bosnu smederevski biskup fra Blaž Kovačić, jer je on upravljao i Bosanskom biskupijom, Turci su ga potvorili da je iz Rima "donio zastave", da diže narod na ustanak! Bježeći pred njima skoči s konjem u Drinu, nadajući se preplivati. Međutim, brzi ga valovi nekako rastave od konja i on potone. Turci sada navale na neke franjevce kao na sudionike tobožnje urote, pa ih je Provincija tek s mnogo novca uspjela otkupiti.

b) Slično su optužili g. 1552. fra Tomu Skorojevića, kojega su - iako je brižno sakrivao svoj biskupski "čin" - pronašli i ubili. I ovaj put, fratri su morali platiti golemu svotu da se otkupe.

c) Još tragičnije posljedice donio je progon fra Danijela Vučića, duvanjskog biskupa. Kad je g. 1563. došao u Mostar, dočuli su to Turci i dojurili u samostan. Franjevci su, međutim, već bili otpremili biskupa u Ljubuški. Ne našavši ga ni tamo, unište samostan i krenu za biskupom u Dalmaciju. Tamo ga - na samom moru - sustignu i odvedu u zatvor u Vrgorac. I opet su fratri morali dati goleme novce da ga izbave.

d) God. 1528. preminuo je bosanski biskup fra Anto Matković i bio pokopan u Požegi. Turci opet iznesu klevete da je i ovaj biskup donio iz Rima veliko blago da plaća ljude koji će izdati Bosnu. Zato pretraže samostan, pa čak otvore i biskupovu grobnicu. Kad nisu našli ono što su željeli, optuže fratre da su oni to blago negdje sakrili. Valjalo je platiti preko tisuću talira uz mnoge druge izdatke.

e) Ako su u ovim turskim klevetama bosanski katolici dosad "dobivali" iz Rima blago, u sljedećem slučaju, kad je biskupom postao fra Franjo Baličević, optužili su ga g. 1589. da on "nosi harač" katolika papi. Stoga nahrupe za njim, u Zaostrog, ali su ga fratri već bili provezli na

otočić Sućuraj. Sad je zaostroški gvardijan fra Pavao Jukić bio "kriv" pa su ga svezali. Dok su oni večerali, smišljajući na kakve muke da ga udare, dvojica katolika navale na Turke i četvoricu smaknu te oslobode gvardijana i druge fratre. Naravno da su franjevci za taj čin kasnije morali skupo platiti a samostanskog su slugu Turci teško isprebijali.

Zanimljiv je opis Bosne u izvještaju Sv. Stolici biskupa fra Franje Baličevića, g. 1600.

Kraljevstvo Bosna, zvano Misija (=Mezija), veliko je... Klima mu je vrlo umjerena i vrlo zdrava; tlo je bogato brojnim rudnicima željeza, olova, kositra, bakra, srebra i zlata. Ljudi su visoki, lijepi, bistrumni, snažni i ratoborni. Zemlja obiluje svim stvarima za prehranu i ljudsko uzdržavanje. Natapa je mnogo plovnih rijeka i ukrašava mnogo jezera, bogatih ribom; odlikuje je velika i prijatna raznolikost izvora, brežuljaka, dolina, ravnica i šuma, koje više podsjećaju na ono što je ljudskom rukom obrađeno negoli na divljinu. Ona u obilju proizvodi svakovrsne plodove i životinje. Ljudi su pitomi i vrlo skloni gostoljublju pa se natječu da prihvate putnike, brinući se da nahrane i njih i njihove konje i da im pruže svaku moguću udobnost bez ikakve naplate; vrlo je čudno da ta gostoljubivost ne prestaje iako su ove pokrajine iscrpljene i upropaštene turskom tiranijom i njihovim vojskama, koje tu trajno zimuju i pustoše kad njom prolaze.

Glasnik Zemaljskog muzeja 21/1904, str. 69.

Slični slučajevi događali su se i u XVII. st. (npr. s biskupom Benličem g. 1664. i 1669. i kasnije; 1673. s fra Marijanom Lišnjicem), ali je u tom stoljeću oštrica bila uperena prvenstveno na iscrpljivanje i ekonomsko uništenje samostana, a ne na sumnjičenje: Što dalje, sve više pokretač ovih progona kod Turaka bila je najčešće njihova sebičnost i lakomost, dok je bespravno stanje raje omogućivalo da se gotovo po miloj volji provodi nasilje. Sultani su, na molbe franjevaca, izdavali ferman za fermanom, kojima su htjeli zaštititi slobodno vršenje kršćanskih vjerskih čina, nepovredivost osoba i imetka franjevaca, njihovu oslobođenost od nameta. Iako je za te isprave svaki put trebalo platiti grdne svote, one su vrijedile samo nekoliko godina, a najduže dok je vladao sultan koji ih je izdao. Danas nam ti fermanci vrlo dobro svjedoče kakve su muke trle franjevce, budući da se - prema običaju sultanovog ureda - u prvom dijelu svakog fermana izlažu poteškoće, pritužbe, zbog kojih se franjevci obraćaju vladaru, a tek onda donosi rješenje i naredba mjesnim vlastima kako da postupe. I opet ću kronološki navesti samo nekoliko fermana s početka XVII. st., iz kojih se vidi u čemu su i kako fratri stradali.

a) God. 1599 . i 1600. fermanci Mehmeda III. kažu da se od franjevaca traže svi nameti kao i od

ostale raje, iako su oni od njih oslobođeni; veli se dalje da ih paše, vojvode, subaše i janjičari globe zato što su, navodno, popravljali crkve i da im državni činovnici otimaju njihove toware.

b) U fermanima iz g. 1608. i 1611 . veli se da defterdar (= državni blagajnik), janjičari i softe preziru evanđelje te zabranjuju i ometaju propovijed; krivnju za ubojstva koja su počinili oni sami ili netko drugi pripisuju fratrima pa ih suci onda nemilosrdno globe; traže goleme bakšise od fratara kad ovi sebi nose hranu; uzimaju od njih danke ili ih naprosto pljačkaju. Slično se kaže i u fermanu iz g. 1618.

c) U fermanu iz g. 1615 . navodi se da turski činovnici razjahuju u samostanu i traže badava hranu za se i za konje. U drugom fermanu tih godina veli se da se činovnici u velikom broju navraćaju u samostan te besplatno traže jelo, ovnove, janjce, med, loj, sijeno, pa i novce silom iznuđavaju. Ova okolnost da su samostani postali besplatna gostionica za Turke, bila je tako teška, da su npr. fojnički fratri morali svoj samostan zatvoriti i otići iz njega. Nekada su franjevci od vlasti tražili da seljake, koji su Turcima u samostanu posluživali, oslobode barem od izvanrednih nameta. - U gore navedenom fermanu iz g. 1615. piše također da bi nekad razbojnici provalili u samostan a činovnici bi ih pustili na slobodu, ali bi fratre ipak i tada globili - pod izgovorom da su ih oni u samostanu sakrili.

d) U fermanu iz g. 1622 . opisuje se zlostavljanje fratara na putovanju; ako ih Turci susretnu u redovničkom odijelu, krivi su što ga nose i onda slijede udarci, skidanje i globa; ako bi fratri bili u civilnom (domaćem) odijelu, opet bi bili krivi - "zašto svoje haljine ne nosite?".

Popratno pismo bosanskog provincijala fra Stjepana Zlatarića fra Luki Juriširu, g. 1603.

...okrutnost silnika toliko nas je pritisla da smo po sultanovu (magni Turcae) pismenom nalogu bili vezani, bačeni u tamnicu, batinani, opljačkani a dvojica od nas ostali su jedva napola živi.

...Nikako nam ne dopuštaju boraviti u samostanima, ako prije ne isplatimo tri hiljade groša /nummos/. Stoga, da se u ovim krajevima ne bi sasvim utrnula iskra vjere, obraćamo se papi, kraljevima, knezovima, vojvodama, velikašima i svim kršćanima i ponizno molimo za pomoć budući da mi nemamo odakle da to isplatimo.

Acta Bosnae u *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, vol. XXIII. str. 341. br. 1229.

Što dalje zalazimo u XVII. st., to je stanje zbog turskih globa, iznuđivanja i nasilja sve teže. Provincijal fra Andrija Tomanović-Kamengrađanin piše g. 1630. Kongregaciji za raširenje vjere: "Samostani su zaduženi uz lihvarske kamate tako da se nalazimo pred potpunom propašću". Njegov nasljednik fra Martin Brguljanin piše g. 1655. istoj Kongregaciji: "Danas boravimo po šumama poput divljih životinja, pošto smo napustili pet glavnih samostana, jer nismo mogli nadostati Turcima jela i pića... Prošle godine bio je ubijen gvardijan sv. Petra u Solima (= Tuzli), jer nije imao što da im dadne jesti i piti... Uvijek nas tuku, muče, vrše bezbrojna nasilja i zlostavljanja nad nama". On navodi i konkretne gubitke: petnaest ih je ubijeno, drugi su na kolac nabijeni, neki batinani po tabanima. Evo još nekoliko konkretnih slučajeva koji osvjetljavaju teško stanje:

a) God. 1635. odlučio je bosanski beglerbeg spaliti samostan u Fojnici i sve fratre pogubiti. Da se spase, morali su mu dati 7.000 škuda, posudivši ih od Turaka uz goleme kamate, založivši pri tome samostan i sve crkveno ruho i posuđe. Pa i tako, mnogi od njih morali su odležati u zatvoru.

b) Na imotske fratre iznesena je objeda g. 1659. da su navodno "kopali neko blago". To je bio povod da Turci dođu lako do novca: oglobili su ne samo imotski, nego i fojnički, ramski, kreševski i sutješki samostan sa 150.000 jaspri (= 311 cekina). Ujedno je paša dao udariti 1.000 udaraca štapom po "tabanima" (donjoj strani stopala) fra Filipu Runoviću.

c) Za vrijeme Kandijskog (= Kretskog) rata (1645-1669), a poblize g. 1646-7. dva su Turčina gonila provincijala, oglobila ga i opljačkala. Svi su samostani u to vrijeme bili oplijenjeni izuzev olovskog. U Dalmaciji je bilo ubijeno osam fratara. God 1661. Turci su spalili četiri samostana a tri druga fratri su napustili.

d) God. 1675. došao je bosanski provincijal fra Marko Vasiljevčanin u ?akovo. Kad je to paša dočuo, dozvao ga je k sebi, grdno ga izbatinao po tabanima; pustio ga je tek pošto su fratri za njega dali veliku svotu novaca.

e) God. 1677. došao je bosanski biskup fra Nikola Ogramić u Požegu. Ondje ga je paša dao

uhvatiti pa mu je morao dan i noć služiti poput roba i dati sve što se silniku na tržištu svidjelo. I opet, otkupljen je tek silnim novcem... Uz to mu je paša sprečavao vršiti svete čine. I kad je kasnije (1682) došao u ?akovo, bio bi obješen da nije na vrijeme pobjegao.

Iz izvještaja o Bosni o. Pavla iz Rovinja g. 1640.

Nakon što su prenoćili vani uz krčmu, nastavili su fra Pavao i njegovo društvo rano jutrom putovanje. ovako:

Naš sluga, zvani Grgo, vješt ovoj zemlji i turskom jeziku, koji je cijelog života pratio komisare i provincijale, započe govoriti: «Brzo, brzo na konja!» Uzjašismo brzo (jer smo bili sjahali) a ovaj Grgo krene naprijed i pozdravi Turke, koji su dolazili prema nama. Budući da smo bili malo udaljeni od samostana, pravio se da je i on Turčin; ovi Turci dolazili su od samostana, gdje su bili ukonačeni i dobro pogošćeni. Sad, čitaoče, čuj, kako ove zvijeri uzvraćaju jednoj braći. Grgo rekne slavenskim jezikom, jer većina Turaka njime govori a ja sam odlično razumio: «Odakle dolazite braćo?» -«Dolazimo» - odgovori jedan Turčin – «od onih fratarskih đidija», što u našem jeziku /misli na talijanski, jer piše talijanski/ znači isto što i «nitkovi». – «Pa dobro, kako dočekuju? Kako će nas dočekati?» - «Dočekat će vas dobro, ako ih dobro izmlatite; imaju svega, ali izmlatite ih dobro pa će vam dati koliko znate da žele». Da nisam čuo na vlastite uši, mislio bih da hoće da me time zastraše. – «To prepustite nama», reče Grgo. Stigli smo u samostan u Gradovrhu, u vrijeme mise.

Starine J. A., 23, str. 31.

4. Poteškoće i progon od strane pravoslavnih vladika

Osim turskih nasilja i, rekao bih - nezasiťne, gladi za novcem, bosanskim je franjevcima kroz čitavo ovo vrijeme (pa i kasnije – u XVIII. st.) zadavalo veliku nevolju nastojanje pećkih patrijarha i drugih pravoslavnih vladika da skuće pod svoju vlast bosanske katolike i franjevce. Ti nedostojni crkveni velikodostojnici bili su redovno grćkog podrijetla; velikim su mitom kupovali od Turaka crkvene položaje a onda se kušali namiriti, kako su već znali, visokim nametima od svojih vjernika a onda i od katolika. U tu svrhu izvadili bi od carigradskih činovnika ferman koji ih je na to ovlašćivao pa bi unajmili snažnu janjićarsku stražu i zaputili se da od franjevaca utjeraju svoj harač. Sad su franjevci morali prizvati na sud ili na pašu da dokažu da oni nisu iste vjere.

Gotovo svako takvo suđenje iziskivalo je mito od obiju strana, ponekad i vrlo visoko, pa se valjalo cjenkati i natezati sa sucima oko iznosa toga mita. Franjevci su se redovno pozivali na ahdnamu i na razne fermane, ali je na koncu odlučivalo mito. Ovo je stanje Turcima, i u Carigradu i u Bosni, išlo u prilog pa su pravni položaj ostavljali uvijek nejasnim i dvoznačnim, jer su tako mogli uvijek iznova musti jedne i druge kršćane. Ponekad bi zahtjevi pravoslavnih hijerarha došli upravo u vrijeme kad je franjevcima bilo dogorjelo do nokata zbog turskih globa i nameta i zato se ovo nepravedno uplitanje osjećalo još teže.

Da se dobije neka slika o tome, navest ću, kronološki, samo neke od nasrtaja pravoslavnih patrijarha i vladika na katolike.

a) God. 1546. isposlovali su franjevci ferman u Carigradu da se obrane od presizanja pravoslavnih vladika.

b) Oko god. 1565. nasrnuli su vladike na franjevce i katolike najprije u Zvorničkom a onda u Bosanskom sandžakatu pa su ovi izmolili ferman od cara Sulejmana navedene godine.

c) God. 1576. bili su franjevci pozvani pred sarajevsko sudište, jer su vladike tražile da im katolici plaćaju ženidbene i druge crkvene takse i da imaju nadzor nad katoličkim crkvama; na traženje franjevacca izdao im je sultan ponovo ferman.

d) God. 1594. dobavili su franjevci ferman da se zaštite od vladika.

e) God. 1632. vladike traže takse od katolika pa je ovima sultan, u svrhu zaštite, izdao ferman.

f) Vrlo je težak bio napadaj god. 1661, 1662. i 1669. pečkog patrijarhe Kalinika (u narodu poznatog pod imenom Stanislava). Potegao ih je na sud najprije u Livnu, pa u Banjoj Luci i napokon u Temišvaru i Sarajevu. Tom zgodom franjevci su morali žrtvovati 800.000 jaspri (ili 1660 mletačkih dukata), osim što su mnogi bili zatvoreni i batinani. O dramatičnom suđenju g. 1661. postoji i pjesma (spjevana možda od fra Stjepana Margitića), koja je donesena u Lašvaninovu Ljetopisu (izd. Sarajevo, 1981., str. 226).

g) God. 1675. navalio je patrijarh, okružen brojnim janjičarima, na samostane u Imotskom i u Duvnu. Tom zgodom oba samostana izgubila su po 80.000 jaspri a u prvo vrijeme i samu parnicu. Pomogao im je Dubrovčanin Marin Kaboga, koji je od sultana Mehmeda IV. isposlovao ferman njima u prilog; tom zgodom sultan je izričito opozvao ranije izdani ferman.

Naveo sam isprave koje svjedoče o samo nekoliko ovih napadaja a bilo ih je mnogo. Za samo 16. stoljeće nabrojao sam u "Fojničkoj regesti" preko pedeset isprava koje se tiču ovih nasrtaja. Treba se sjetiti da je svaki ferman, osim putovanja u Carigrad i truda oko dobivanja, stajao i veliku svotu novaca, ponekad i do 1.000 pa i 2.000 groša (250 odnosno 500 cekina) pa je i to značilo veliko suvišno odlijevanje novca. Ovdje i ne spominjemo poneka fizička nasilja od strane pravoslavaca, kako se ona mogu upoznati npr. iz dopisa fra Stjepana Zlatarića, provincijala, od 1. V. 1604, koji govori o njihovim zlostavljanjima franjevac (trojica su bila na smrt isprebijana). Ta trajna ugroženost natjerala je Franjevački red da donese u Rimu zaključak g. 1679. da se pošalju dvojica braće u Carigrad; koji će "paziti na zasjede Grka". Tužno je napomenuti da su ponekad i hrvatska vlastela hvatala bosanske katolike i vodila ih u sužanjstvo - u nedostatku "Turaka" i, naravno, da su im i pljačkali imovinu. To vrijedi u znatno većoj mjeri za uskoke oko g. 1600.

5. Ostale nevolje

Ako ovim nevoljama, koje su potjecale od turskog nasilja i sebičnosti te od pravoslavnog presizanja, dodamo još i stradanja od razbojnika (npr. samostan u Fojnici porobljen po danu 1566), od požara (Modriča 1579, D. Tuzla 1580, Sutjeska 1658, Fojnica 1664, Visoko sredinom 17. st., Rama 1682) i pomislimo koliko su stajale dozvole za ponovnu izgradnju i sami građevinski troškovi, onda možemo razumjeti zašto su samostani zapadali u silne dugove. S velikom zaduženošću susrećemo se već početkom XVII. st. a onda se ona, što dalje sve više, povećava, osobito u 3. i 4. desetljeću, i napokon postaje stvarno neizdrživa u drugoj polovici toga stoljeća. Nekad su kamate na dug bile u prihvatljivim granicama (ako su se fratri zadužili kod katoličkih trgovaca), ali su Turci redovno tražili 20%, što je u to doba stabilne valute bilo silno mnogo.

Bit će potrebno da barem malo primjerima osvjetlim ove dugove, jer su oni predstavljali konop oko vrata, ekonomsko umorstvo, samostana. Pri tome ćemo se osvrnuti samo na završno razdoblje. U tom pogledu (dragocjene podatke daje nam fra Franjo Sudić, Varadinac, u svojoj knjižici Libellus hoc nomine Pastor bonus. Venecija 1679. Evo kako opisuje dugove pojedinih samostana, izražene u imperijalima (tj. u austrijskim dukatima; jedan je konj u to vrijeme stajao

6 do 8 dukata):

Sutjeska 5.000 imperijala
Fojnica 4.000 imperijala
Olovo 8.000 imperijala
Visoko 3.000 imperijala
Gradovrh 15.000 imperijala
D. Tuzla 4.000 imperijala
Modriča 3.000 imperijala

Te strahovito velike svote bosanski samostani nisu mogli ni na koji način sami isplatiti. Radi toga, valjalo je ići prosjačiti po drugim državama pa je Provincija otpremila šesnaest fratara da po zapadnoj Evropi (Italiji, Francuskoj, Portugalu, Belgiji i Poljskoj) mole za priloge da se spase ovi samostani i crkve, budući da su ih morali založiti za dugove. Odziv je bio dobar pa je sam papa Inocent XI. dao 6.000 dukata; tako su se mogli otkupiti samostani i crkve te crkveno ruho i posuđe. Već su i ranije neki samostani i Provincija u cjelini bili prisiljeni skupljati milodare da otplate dugove, npr. g. 1603, 1623, 1671.

Nehotice se pitamo, je li imalo smisla sve to otkupljivati kad će Turci ionako vrlo brzo smisliti nove globe i namete i samostane opet uvaliti u dug. Ali, drugog rješenja pored ovog nije bilo osim da se poturče ili pobjegnu s toga ukletog bosanskog terena.

6. Prelaženje na islam

Sada je umjesno postaviti pitanje daljnje islamizacije Bosne i Hercegovine: u kolikoj se mjeri ona vršila, tko je sve prelazio na islam te iz kojih pobuda.

Nažalost, čistih i jasnih odgovora na ta pitanja nemamo a možda ih ni kasnije nećemo imati jer su izvori za ove stvari oskudni i nepotpuni.

O napredovanju islama posjedujemo rezultate istraživanja samo za XVI. st. i to za sjeveroistočnu Bosnu. God. 1533. bila je tamo već jedna trećina stanovništva muslimanska. Za

petnaest godina islamsko se stanovništvo povećalo pa je tamo ono tvorilo gotovo 40% ukupnog broja. Kasnije, u drugoj polovici XVI. i u XVII. st. muslimansko stanovništvo neće se povećavati, jer će mnogi ići na bogate posjede novoosvojenih krajeva u Slavoniji i Južnoj Ugarskoj. - Za ostalu Bosnu možemo reći samo to da su gradske sredine (izuzev donekle rudarska mjesta) bile više islamizirane nego seoske. Ujedno, budući da su sada pretežno katolici bili oni koji su prelazili na islam; valja reći - prema Ademu Handžiću - da je islamizacija bila jača gdje su vjernici bili udaljeniji od crkava a posebno od samostana. Treba uvažiti također da je dio pravoslavnih Vlaha prelazio na islam i to opet ovdje, u Bosni, lakše nego u njihovom starosjedilačkom kraju, istočnoj Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, iz jednostavnog razloga što im njihova crkva u prvo vrijeme nije bila blizu. Napomenimo također da su česta turska četovanja imala za posljedicu dovođenje znatnog broja zasužnjenih ljudi sa zapada (iz Hrvatske i ponešto iz Kranjske), koji su kao roblje ili sluge po muslimanskim kućama prije ili kasnije poprimali vjeru gospodara i time dobivali neuporedivo bolji, humaniji položaj u društvu.

Što je bio razlog prelaženja s kršćanstva na islam? Već smo vidjeli koliko su franjevci a s njima i katolici bili izloženi strahovitom ekonomskom pritisku putem daća, globa, ucjena, nepotrebnih pregleda, neizbježnog mita, da bi se došlo do "pravde", do povoljnog rješenja. Taj ekonomski razlog prvi je i najvažniji poticaj, u znatnom smislu - prisila, da se promijeni vjera. Drugi je bio - neuporedivo povoljniji izgledi da se ostvari uspješni osobni uspon, karijera, ako se pređe na islam.

I sam Handžić veli da je prelaženje na islam u početku bilo deklarativno: važno je bilo biti upisan kao "musliman" i nositi muslimansko ime; inače se moglo nastaviti živjeti uglavnom kao i dotada. Stoga se govorilo: "hajdemo u Visoki začas *promijeniti ime*". S vremenom, kad se turska vlast učvrstila, kad je odnijela toliko sjajnih pobjeda nad kršćanima, i pripadnost islamu dobila je novu težinu, obogatila se novim sadržajima a uspomena na raniju pripadnost izbljedila i "obraćenici" se od nje otuđivali.

Izveštaj o putovanju po Bosni Atanazija Jurjevića (Georgiceo) caru god. 1626.

U ovom bosanskom kraljevstvu bit će 250.000 kršćana katolika. Za njih se u duhovnom pogledu brinu /članovi/ Reda sv. Franje..., koji su jedini od svih redovnika ostali u Bosni i primorskim mjestima kad je Turčin zauzeo ovaj predio. Imaju 17 samostana koji vode brigu za duše, tj. za one koji nisu daleko od samostana. Svaki, naime, samostan ima svoje područje i određeni broj kršćanskih sela pod sobom i u njih šalju misnike osposobljene za dušobrižništvo. Svu milostinju što je pojedinac skupi za svoj trud šalje svom samostanu koji ga je poslao na onu župu. Osim toga, kod tih redovnika naći će se nešto malo nepokretnog posjeda, koji oni obrađuju, a to im je Sv. stolica dopustila dok traje u tim krajevima turska nasilnička vlast. Pomoću toga uzdržavaju

svoje samostane, plaćaju nepravedne turske namete, hrane turske putnike, koji mnogo puta dolaze samo da napune trbuh u samostanu; i to, ne dolaze jedan ili dvojica nego ponekad deset ili dvadeset, i ostanu koji tri, koji četiri, a koji i osam dana. Ako ih dobro ne pogoste, postupaju s fratrima tako kako se među kršćanima ne bi postupalo s magarcima. To sam vidio vlastitim očima dok sam – promatrajući njihovu skupštinu – kroz tri tjedna boravio u fojničkom samostanu.

Starine J. A., knj.17, str. 127.

Adem Handžić tvrdi da u Bosni nije bilo prisilnog prevođenja na islam. Za prvo razdoblje turske vlasti (od 1463. do 1516) to možemo uglavnom prihvatiti. Za drugo razdoblje - tj. u XVI. i XVII. st. - moramo reći da su ekonomski i socijalni pritisci pripadnost kršćanstvu činili često neizdrživo teškom. Iako *fizičke* prisile ni tada (osim iznimno) nije bilo, postojala je ipak vrlo snažna prisila druge vrste, kojoj se teško bilo oduprijeti. Ne može se reći da se taj pritisak vršio samo u tzv. ratnim situacijama, kad je dolazilo do represalija zbog uhodarenja i suradnje s neprijateljem. Ekonomsko izrabljivanje i pravna nezaštićenost bila je trajna, ustaljena praksa, koja redovito nije bila izazvana "ratnom situacijom" nego bi je ova samo pojačala. Bilo je, naravno, slučajeva gdje su Turci razumljivo štitili svoju državnu sigurnost odmazdom za dodire s neprijateljem i za pomaganje njegovih nastojanja, ali to je ipak neznatan dio u zbiru ukupnih pritisaka. Iz Ogramićeva izvještaja iz g. 1675. veli se za predio župe Bijela da su "i Turci i hrišćani pred nekoliko godina u njemu bili katolici". U svjetlu ekonomskih pritisaka, koji su ranije bili izloženi, to je lako razumjeti. Isto tako, kad se g. 1633. navodi da su rođena braća biskupa fra Jeronima Lučića, iz Brgula kod Vareša, (po imenu Behrem, Alija i Pervan) nedavno sa svojim prešli na islam, teško je zamisliti ikoje drugo tumačenje osim barem ekonomske prisile.

Slabljenju katolicizma na području današnje Bosne, pridonijelo je snažno iseljivanje iz područja oko rijeke Sane i dalje na zapad i sjever, koje je došlo kao posljedica Krbavske bitke (1493) i kasnijeg trajnog četovanja (u XVI. st.). Odselili su se u Austriju, gdje su nazvani Wasser-Kroaten, što je iskvaren oblik od Bosser- (odnosno: Bossner-)-Kroaten, "bosanski Hrvati". U tu prazninu došli su pravoslavni Vlasi i Srbi iz istočne Bosne.

7. Širenje Bosanske provincije i njezino stanje

Nakon ovog prikaza općeg stanja bosanskih franjevac i katolika u XVI. i XVII. st. treba izložiti i stanje i djelovanje Provincije kao ustanove.

a) Uporedo sa širenjem turske države u XVI. st. prema sjeveru i prema jugu širi se i Bosanska franjevačka provincija. Sultan Sulejman II. već je g. 1536. osvojio gotovo cijelu Slavoniju a nešto kasnije i dobar dio Ugarske. Pred Turcima su izbjegli svećenici pa i franjevci Ugarske provincije a na njihovo su mjesto došli bosanski franjevci; oni će kroz čitavo vrijeme turske okupacije biti jedini svećenici koji će se brinuti za puk toga područja. Bosanski trgovci iz Budima pozvali su ih tamo, sagradili im dvije crkve i stan pa su oni odatle posluživali vjernike i po ostaloj Ugarskoj. Uz Budim, istaknuta su mjesta franjevačkog djelovanja Temišvar i Radna. U Slavoniji su imali kao znatna središta Požegu, Veliku i Našice.

Na sličan način postepeno se širila turska vlast i prema Veneciji pa je tamo Bosanska provincija imala niz samostana: Visovac, Makarsku, Zaostrog, Živogošće, Karin.

Krajem XVI. st. poveo je fra Petar Zlojutrić (ili: Soljanin), bosanski provincijal od 1589-1592, veći broj bosanskih franjevaca u Bugarsku i tamo, u predjelu oko Čiprovca [1](#), okupio ono malo rasutih katolika i počeo obraćati i pavličane, sektu sličnu bogumilima. Imao je uspjeha i mnogo ih je obratio pa ga je tako g. 1601. papa imenovao sofijskim nadbiskupom. Vješto je i revno djelovao i kao nadbiskup, i odgajao odmah i domaći kler. Umro je g. 1623. na povratku iz Rima u svom rodnom kraju, Tuzli, i bio pokopan u samostanu, u Gradovrhu. Iza njegove smrti postao je ovaj bugarski ogranak Bosanske franjevačke provincije samostalnom kustodijom, koja se g. 1645. posve odijelila od svoje matice. Kasnije će bugarska franjevačka zajednica (1703) tražiti da se ujedini s Bosanskom provincijom ali ova neće na to pristati.

Vrlo kratko - i bez trajnih plodova - djelovala je misija fra Marka Bandulavića i fra Ilije Požežanina u Vlaškoj i Moldavskoj. I fra Marko je postao preslavskim nadbiskupom i upraviteljem crkve u Moldaviji. Nesretne prilike spriječile su toj crkvi rast i razvoj.

Koliko je tada u Bosanskoj provinciji bilo samostana i braće?

Za drugu polovicu XVI. st. podatke o stanju Provincije iznosi fra Franjo Gonzaga, generalni ministar Franjevačkog reda g. 1589; podaci se odnose na nešto ranije vrijeme, jer se navedena godina tiče samo godine tiskanja njegova djela. Tada je, prema njemu, bilo u njoj četrnaest samostana a od toga deset u samoj Bosni: Srebrenica, Sutjeska, Fojnica, Olovo, Visoko, Kreševo, Tuzla, Gradovrh, Modriča i Rama; tri u Dalmaciji: Visovac, Makarska, Zaostrog; i jedan u Slavoniji: Velika. Broj braće se u pojedinom samostanu kreće oko 6-7, ali za Fojnicu, gdje ih je

moralo biti najviše, nije naveden. Župe ovdje nisu ni imenom ni brojem navedene.

Podaci iz XVII. st. su brojniji, a od njih ćemo pregledati tri popisa:

- Iz g. 1623, prema izvještaju provincijala fra Marijana Pavlovića, Provincija broji 17 samostana i 73 župe, pripojene samostanima, te 11 kapelanija; valja držati na umu da se barem polovica župa koje su tu uključene nalazi izvan Bosne. Provincija je imala 335 franjevaca ali su od toga 53 bili mladi klerici, koji su se nalazili na višim naukama u Italiji ili Ugarskoj. U svim navedenim župama bilo je tada oko 300.000 vjernika.

- Šesnaest godina kasnije, g. 1639. broj samostana je isti (17) ali se broj tzv. hospicija (gdje se nalaze župe ili kapelanije) povećao na 100, dok je ukupni broj franjevaca (svećenika, braće i klerika) sada bio 412, iako ih je, u samom zadnjem šestogodištu, umrlo 69!

- Navest ću još i Ogramićev (Olovčićev) popis iz g. 1675, prema kojemu je u Provinciji bilo 19 samostana i 375 franjevaca. Samostani su: Fojnica, Rama, Imotski, Zaostrog, Živogošće, Makarska, Visovac, Kreševo, Sutjeska, Visoko, Olovo, Srebrenica, Tuzla, Gradovrh, Velika, Požega, Našice, Modriča, Budim. Kako se vidi u ovom popisu na tlu same Bosne bilo je deset samostana, na tlu Dalmacije pet, na tlu Prekosavlja četiri. Na samu Bosnu prema Ogramićevu izvještaju otpada - ubrajajući tu i samostane, župe i samostalne kapelanije - samo 48 mjesta. Popis ne obuhvaća cijelo područje ni cijelo stanovništvo Bosne, jer ne navodi npr. Hercegovinu i Završje (Livno, Duvno, Glamoč) pa je stoga nemoguće iskazati ukupni broj vjernika, iako ga on za pojedine župe navodi [2](#).

8. Način djelovanja u tadašnjoj Provinciji

a) O poblížem načinu dušobrižničkog rada bosanskih franjevaca s vjernicima u ovo vrijeme nema svjedočanstava. Kad uzmemo u obzir da je prema Ogramićevu izvještaju pred kraj 17. stoljeća na tlu Bosne samo u osamnaest mjesta (uključujući tu i samostane) bila kakva-takva crkva, onda je jasno da se u većini župa (u njih 29, od ukupnog broja 48, dakle oko 60%) služba Božja i vjerska pouka morala obavljati na otvorenom. Način kako su ih bosanski fratri izvodili dobro nam je poznat iz XVIII. st.: pod krošnjom kakvog stabla ili uz kakvu kuću ili pojatu, zabili bi četiri koca, na njih stavili daske i prijenosnu kamenu ploču, prekrili taj improvizirani stol plahnama i odozgor zaštitili ponjavom ili kabanicom. Ispovijedalo se tako da je svećenik sjedio

na komadu drveta, panju ili kamenu. Mračne težačke kolibe, bez stola i stolica, s kakvim bijednim uskim prozorčićem, zatvorenim kožom svinjskog mjehura, bile su gore od vanjskog uzduha, makar palila žega ili stezala studen. Kako se u takvim uvjetima molilo ili kako se vršila pouka, teško nam se u to uživjeti i to makar i zamisliti. Pa ipak, činjenica je da izvanjski promatrači hvale "osobitu pobožnost i vjeru" bosanskih katolika (npr. barski nadbiskup Marin Bizzi g. 1610). Činjenica je također da su vrlo mnogi u brojnim i izvanrednim kušnjama pokazali stalnost i čvrstinu prvih kršćana. Kad su god. 1666. turski činovnici došli kupiti kršćansku djecu da se odgajaju u Carigradu za stajaću vojsku, katolici su s djecom pobjegli u šume te ostali tamo dok opasnost nije prošla a neki su čak poskakali s djecom i u vodu, samo da se ne iznevjere krstu, iako bi im kod Turaka bilo i lakše i udobnije. Bilo je, naravno, i onih koji su otpali (kako bismo inače u cjelini protumačili islamizaciju Bosne?), ali oni koji su ostali vjerni, bili su dobrim dijelom zlato u vatri prokušano. Mnogi su, pod pritiskom, samo na izvanjski način postali muslimani a u duši su mislili ostati kršćani; takve su zvali "poturi", što znači - napola Turci, napola kršćani. Da su okolnosti bile povoljnije, takvi bi se brzo vratili djedovskoj vjeri.

Dušobrižnički pristup bosanskom vjerniku možemo u ovo vrijeme ocjenjivati prema djelima fra Matije Divkovića (njegovom Nauku krstjanskom /1611. i 1616/ te njegovim Besjedama /1616/). Iako su te knjige (prve tiskane u Bosni!) rađene prema zapadnim uzorima, toplina i jasnoća kojima se pisac (propovjednik) obraća svom čitaocu pokazuje svojevrsan odnos dušobrižnika prema svojim vjericima i bliskost koja osvaja. S druge strane, lijepi i čisti narodni jezik i način pisanja izražava veliku povezanost između ovoga pisca i njegova ondašnjeg čitaoca.

Da su ova i druga bosanska djela (recimo fra Pavla Posilovića i fra Ivana Ančića) mogla nastati u ovo teško vrijeme, gdje se samo na predahe moglo mirnije živjeti, izaziva divljenje. Ovi su ljudi htjeli i u ovo surovo doba pružiti barem nešto od književnog cvijeća koje je raslo u primorju (npr. Posvetilište Abrahamovo i Verši o sv. Katarini u Divkovićevu Nauku krstjanskom iz 1616).

Čitav niz značajnih i svetih ljudi pojavljuje se i u ovo vrijeme. Dovoljno je navesti među izrazito svetima fra Petra Soljanina, revnog misionara u Bugarskoj, te izvanrednog fra Matiju Benlića, biskupa beogradskog. Na književnom polju, ako ćemo biti pravedni pa uzeti u obzir i vrijeme kad su pisali, valja priznati znatne zasluge i navedenim piscima pa i drugima koje ovdje nisam spomenuo: Pištrole i evanđelja od fra Ivana Bandulavića tiskane su kroz tri stoljeća u petnaest izdanja, a slično su često tiskana i djela fra Matije Divkovića i fra Pavla Posilovića.

b) I studij, osobito potreban za odgoj i obrazovanje svećenika, nisu franjevci ni u ovo teško vrijeme zanemarili. Istina, iz XVI. st. nemamo nikakvih pisanih svjedočanstava o tome, jer su izvori vrlo, vrlo oskudni. U XVII. st. vidimo da godine 1623. studiraju filozofiju i teologiju čak 53 mlada franjevca u Italiji i Ugarskoj. Priprava za takav studij vršila se i po skromnim bosanskim

samostanima, gdje su držali djecu već od 8. i 9. godine (i ujedno ih uzdržavali), učeći ih, uz osnovno obrazovanje, osobito latinskom jeziku. Za to je u pojedinim samostanima bio određen poseban svećenik-predavač, tzv. lektor; god. 1623. takav je lektor bio u Gradovrhu kod Tuzle spomenuti fra Matija Divković a u Fojnici fra Pavao Papić. Franjevci su se brinuli ne samo za školovanje svećeničkih pripravnika nego i za vanjsku djecu, kako se to vidi iz dozvole dobivene g. 1593, da mogu "i po selima" (a ne samo po samostanima) učiti djecu; oko 1650. spominju se dvije javne učionice, gdje je pedeset dječaka, uz hranu i opskrbu, dobivalo pouku.

c) S obzirom na franjevačke *zgrade* - samostane i crkve - možemo reći da su bile vrlo skromne i pravi odraz tadašnjih njihovih prilika. Ako ne računamo zgrade na području Slavonije i Dalmacije, koncem ovoga razdoblja (1674) na tlu Bosne (u već opisanim granicama, bez Hercegovine i Završja) bilo je devet samostanskih zgrada, 22 župna stana i 25 crkava u 18 mjesta (uračunavši tu i samostanske crkve). Već je bilo napomenuto kako je u prvoj polovici XVI. st. bilo određeno da čak i samostanske zgrade budu samo od šepera, tj. da se sastoje od dva paralelna gusta plota od šiblja a prostor između njih da bude ispunjen ilovačom. Kasnije su (za Fojnicu g. 1571) ipak dozvolili da zidovi crkve mogu do polovice biti od kamena a dalje od šepera ali u starom opsegu. Dali su tu dozvolu uz uvjet da se dokaže da je Fojnica bila bez borbe osvojena a fratrima su trebale tri godine da to učine. Tako je to vjerojatno dozvoljeno i drugim starim samostanima, kako se vidi npr. iz prikaza požara kreševskog samostana, gdje se govori o kamenom zidu u donjem dijelu crkve.

Izgled, osobito unutrašnji, bio je prema svjedočanstvu fra Pavla iz Rovinja (1640) - vrlo skroman, čak i kod velikih samostana npr. fojničkog. Bio je prislonjen uz brijeg i prozori su mu gledali u brdo, tako da je unutra vladala tama. Ulaz je i tu i u drugim samostanima bio nizak da Turci ne bi mogli na konju ujahivati u njega. - Samostan u Srebrenici imao je dvanaest sobica ali bez namještaja, tako da je fra Pavao morao spavati na daskama, na podu, na koji su mu prostrli malo slame. - I samostani u Gradovrhu i Tuzli vrlo su maleni: tuzlanski ima svega četiri sobice i više slični spilji nego ljudskom stanu; tako je taman da je i po najvedrijem danu potrebno užeći svijetu da bi se moglo hodati. - Najjadniji od svih u Bosni, bio je samostan u Modriči. U podrumu su imali nešto kapelice a na oltaru bila je slika raspeća - od papira!

Inače su crkve bile znatno ljepše od samostana. Čak je i ona u Modriči, koja je od samostana bila udaljena kilometar i pol, bila prostrana. Tako su bile prostrane i crkve u Gradovrhu, Tuzli i Olovu. Ova zadnja bila je s obzirom na crkveno ruho i posuđe osobito bogata a tako i ona u Fojnici dok je Visoko već tada po opremi bilo siromašno.

Fra Ignacije Gavran, *Suputnici bosanske povijesti*, Svjetlo riječi, Sarajevo 1990, str. 45-64.

Izvori i literatura

1. Kuripešić, Benedikt: Itinerarium der Gesandtschaft König Ferdinand I. von Ungarn nach Konstantinopel 1530 (Facsimiledruck nach der Ausgabe 1531), Bochum 1983. - Isp. i prijevod ?. Pejanovića pod naslovom "Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju", Sarajevo 1950.
 2. Mandić, Dominik: Borba katoličke Crkve za opstanak u Bosni i Hercegovini za turskih vremena, u *Hrvatski kalendar za 1964 (XXI)*, Chicago, 56-69.
 3. Handžić, Adem: O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni, u *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 16 -17/1966-67.
 4. ---Kanuni i Kanun-name, u *Monumenta Turcica*, I-1. Sarajevo 1957.
 5. Varadino, Franciscus a - (= Franjo Sudić): Libellus hoc nomine Pastor bonus, Venetiis 1679.
 6. Pandžić, B.: Relatio de provincia Bosnae Argentinae OFM anno 1623, u *Mandićev Zbornik*, Rim 1965.
 7. Gonzaga, Franciscus: De origine Seraphicae Religionis, Roma 1587.
 8. Horvat, Karlo: Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja, U *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*; 21/1909 (u nastavcima). Sarajevo 1909, osobito str. 68-75
 9. ---Zbornik radova o Matiji Divkoviću, Sarajevo 1982.
-

1. Čiprovac (danas: Čiprovci) staro je rudarsko mjesto u sjeverozapadnoj Bugarskoj, blizu današnje jugoslavenske granice. Osnovani su ga Sasi a u njemu je, za vrijeme Turaka, bilo i dubrovačkih kolonista. Čiprovac je, kao i Bosna, stradao u Bečkom ratu; mnogo njegovih stanovnika tada se iselilo jer su bili digli ustanak.

2. Broj vjernika koje služe bosanski franjevci što ga navodi fra Franjo Varadinac (oko 500.000) ne može nam ovdje poslužiti jer se odnosi i na krajeve izvan Bosne.